

Sašo Jerše

Poskus ovrednotenja dubrovniške diplomacije

Leta 1923 je v prvih vrsticah svoje drobne knjige *Dubrovačka diplomacija* Božo Cvijetković zapisal: 'Država, ki je znala najbolj dosledno voditi realno politiko in z največjo pronicljivostjo presojati zunanje dogajanje ves čas svojega političnega obstoja, je bil Dubrovnik.'¹ Ta njegov stavek, nadaljevanje dubrovniškega romantičnega zgodovinopisja bratov Vojnović, je postal *prima sententia* relativno velikega števila zgodovinarjev in pravnikov, ki so se zlasti v 50-ih, 60-ih in 70-ih letih našega stoletja ukvarjali z zgodovino Dubrovnika, njegovo zgodovino diplomacije in diplomatsko zgodovino. Krizman, Mitić, Stulli, Andrassy, Čaladarević, nekoliko nestereotipni Živojinović, so si edini, ko visoko ocenjujejo dubrovniški državni ustroj, ki da mu je uspelo pridobiti vse tiste zunanje in notranje elemente oblasti, ki zagotavljajo neki državi notranjo samostojnost ter zunanjo suverenost; ko z odliko ocenjujejo dubrovniški diplomatski sistem, prav tako del državnega ustroja, kot tisti, ki da je Republiko ne samo obranil ter ohranil temveč ji celo zagotovil garancijo nevtralnosti, kar je nedvomen privilegij. Isti zgodovinarji, zlasti najbolj eminentni Ilija Mitić, priznavajo Dubrovniku status zelo važnega ekonomskega faktorja na Balkanu in Sredozemlju, obenem pa prezrejo oz. marginalizirajo Dubrovnik, kot vplivno politično entiteto sicer ne zahodnoevropskega prostora pač pa zahodnoevropskega konteksta.²

To je zadnja 'zmaga' dubrovniške diplomacije, zмага, izbojevana stoosemdeset let po dokončni ukinitvi Dubrovniške Republike.

Namreč, ali ni takšna zgodovinska rekonstrukcija tisti *image*, ki ga je dubrovniška diplomacija, kljub dejstvu, ki so zelo jasno govorila proti temu, uspešno plasirala v tedanjo mednarodno skupnost?

Ali ni Pavao Gundulić leta 1570 pred Pijem V. jokaje klical: 'Če ne trgujemo, ne živimo!' in papeža prepričeval o nujnosti plačevanja harača za preživetje Republike, vendar mu hkrati razlagal notranje-politični položaj turške države, njeno moč ter ambicije, obenem pa pošiljal informacije o stanju krščanskih sil Senatu, ta pa jih je preko svojih 'poklisarjev harača' posredoval Visoki porti? Ali niso dubrovniški diplomati uspeli prepričati avstrijskih, ogrskih, španskih ter francoskih suverenov, da je njihova država 'obzidje krščanske Evrope'? Ali je bila nevtralnost Dubrovniške republike, razglašena 30. maja 1570, res samo posledica dobrohotnosti svetniškega Pija V., Dunajska pogodba ter *propositio quinta* miru v Sremskih Karlovcih 1699 pa zgolj priložnostni avstrijski klofuti Benečanom? Ali Turki o tem niso vedeli ničesar? Ali je bilo 2700 dukatov, s katerimi so Dubrovčani leta 1571 podkupili turške vojskovodje, ki so osvajali dele Dalmacije, cena Dubrovniške svobode? Ali se je veliki vezir Kara Mustafa, ki da je, tako kot nekoč Bizantinci, v Dubrovniku videl vojaško bazo za intervencije v Srednji Italiji in ki je bosanskemu paši Ahmet-paši že poslal ukaz o zasedbi Dubrovnika, ustrašil dubrovniškega iz Neaplja pripeljanega 'Governatore delle Armi' in ali ga je res premamilo dubrovniški letni tribut – harač, ki ga tistega leta, pa tudi deset naslednjih let ne, Dubrovčani še niso plačali?³

Če so ti faktografski podatki edini material zgodovinske rekonstrukcije, in bili so, kar je imelo za posledico mitologizacijo in fetišizacijo dubrovniške diplomacije in dubrovniške države nasploh, potem podcenjujemo bistrino uma evropskih in turških državnikov in se pustimo zavesti dubrovniškim diplomatskim argumentom. Poanta slednjih pa je bila v tem, kot ugotavlja že Cvijetković, da silam, ki bi mogle odločati o njenem obstoju, s koketno konformističnostjo, ki pa ni bila brez načel, predstavi enovitost interesov obeh – Dubrovniške Republike in velikih sil. Ker pa so si bili interesi metropol različni, med Dunajem, Rimom, Benetkami, Neapljem na eni ter Carigradom na drugi strani pa celo izključujoči, je bila temeljna naloga dubrovniške diplomacije – argumentacija analognosti interesov – toliko težja. In samo zato, ker jo je dubrovniška diplomacija opravila in ker jo je opravila celo *par excellence*, je, kot je zapisal Bogdan Krizman, 'v stoletjih, ko je bil ves Balkan

¹ B. Cvijetković, *Dubrovačka diplomacija*, I., Dubrovnik 1923, str. 7.

² I. Mitić, *Dubrovačka država u međunarodnoj zajednici*, Zagreb 1988, str. 17.

³ O dubrovniški diplomatski zgodovini glej V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*, I./II., Matica Hrvatske, 1980; B. Cvijetković, o.c.; B. Krizman, *Diplomati i konzuli u starom Dubrovniku*, Zagreb 1957.

plen bojovitih in dinamičnih Turkov, ko je bilo moč turške taborne ognje videti s karlovskega Dubovca, ko je Hrvaška životarila in je Slovenija utonila v avstrijsko temo, Dubrovnik obdržal in to uspešno obdržal zunanje-politične vezi s Turki in z zahodno Evropo.⁴ In samo zato je Dubrovnik preživel. In samo zato je bila dubrovniška diplomacija petnajstega, šestnajstega in sedemnajstega stoletja dobra diplomacija. Bila je diplomacija, ki se je zavedala, da **državna suverenost in suverena zunanja politika Dubrovniške Republike nista naravna aksioma**. Bili sta tekom zgodovinskega dogajanja pridobljeni, ob kulminacijah tega dogajanja utrjeni in od evropskih in maloazijskih državnikov zajamčeni in odvisni premisi, ki sta Dubrovniku zagotavljali obstoj, omogočali njegov razvoj ter predvsem koristili interesom velikih sil. Zato so bili meddržavni sporazumi, manj finančne pogodbe, tisti osnovni indeks, kateremu je dubrovniška diplomacija sledila oz. morala slediti. In pri tem **doseganje in ohranjanje omenjene suverenosti ni bilo podvrženo samo gospodarskim interesom, temveč predvsem interesom visoke politike**.

Meddržavne pogodbe⁵ držav Zahodne Evrope – Višegradskega sporazum 1359, pogodba prve Svete lige 1538, trgovski privilegiji španskih kraljev Karla V. 1534 in Filipa II. 1561, pogodba druge Svete lige 1570, Dunajska pogodba 1684 ter pogodba v Sremskih Karlovcih 1699 – imajo v pasusih, ki zadevajo Dubrovnik, sicer gospodarski naboj v spodbujanju trgovine z Balkanom, omejevanju monopolne trgovine Benetk v Sredozemlju ter ohranjanju trgovskih povezav s Turčijo, pri čemer so finančne obveznosti, ki so po teh pogodbah bremenile Dubrovnik, skoraj zanemarljive. Vendar pa gospodarski naboj ni presegel političnega naboja.

Drugače je bilo v odnosih s Turčijo. Kot ugotavlja Čaladarević, so po zasedbi genovežanskih in beneških trgovskih oporišč na Balkanu Turkom kot primeren partner ostali le še Dubrovčani. 'Benečani z lastno močjo in Genovežani v zavezništvu s Španijo so bili vedno takšen turški političen in ekonomski sovražnik, da se mu ni moglo zaupati svobodnega trgovanja po balkanskih turških deželah.'⁶ Dubrovniku, državi, ki jo je pred Benečani štela krščanska Evropa, ta pa je bila brez vpliva na turško politiko do Dubrovnika, je Visoka porta lahko pogojevala njen obstoj s trgovsko kolaboracijo. Ta je bila v interesu tako senata v Dubrovniku kot divana v Carigradu. Slednji si je z njo zagotavljal poleg harača minimalni razvoj Balkana in optimalne trgovske zveze z Evropo tudi v obdobjih največjih sovražnosti, Dubrovnik pa svoj politični obstoj in ekonomski razvoj.

Opravičevanje te trgovske kolaboracije pred Sveto stolico pa je bila naloga dubrovniške diplomacije, ki je pri tem izkoriščala tehtanje političnih interesov evropskih držav in s tem zagotovila Dubrovniku njegov 'Lebensraum'.

Ker pa v Evropejcih križarski duh ni nikoli povsem ugasnil, so bili stiki s sovražniki, povezave z neverniki, z muslimani, pa čeprav samo gospodarski stiki, za krščanske vladarje dovolj velik *corpus delicti* za uničujočo intervencijo. Le-to je dubrovniškimi diplomatom vedno uspelo preprečiti s tem, da so se sklicevali na eksistenčno nujnost trgovske kolaboracije s Turki; da so se lahko do propada Republike sklicevali na sterilno krščansko moralo in se tako po pravici imenovali ne samo 'trdnjava' ampak tudi 'vzor' krščanske Evrope in predvsem da so se predstavljali kot viri **informacij, nujnih za vodenje politike do Turčije**. In kot izvor vesti o državi, ki je zaradi dosega svoje moči in zaradi svoje religije tri stoletja vzbujala Evropi občutek anksioznosti, je bila Dubrovniška Republika Evropi zdaleč najbolj potrebna. In ta nuja Evrope – pridobiti si čiste informacije, je presegla gospodarski moment.

Nesporen dokaz za to je vzorno organizirana obveščevalna dejavnost oz. obveščevalna služba dubrovniške Republike. Obveščevalna dejavnost *latu sensu* – infrastruktura, po kateri se stekajo informacije vseh vrst – vsake države temelji na banalnih naravnih toriščih. Te so v Dubrovniku predstavljali njegov geografski položaj, njegova tranzitna vloga in trgovski pomen. Obveščevalna služba dubrovniške Republike⁷ – etabliran sistem zbiranja, razpolaganja in posredovanja informacij – ni bila podvržena zakonskim aktom, pač pa je bila pogojena z vsakokratno politično situacijo, z

⁴ B. Krizman, Diplomati i konzuli u starom Dubrovniku, Zagreb 1957, str. 7.

⁵ J. Radonić, Dubrovačka akta i povelja, I.– V., Beograd 1951.

⁶ V. Čaladarević, Srednjevjekovni Dubrovnik – značajni centar obavještajne službe, Narodna milicija, br. 7/8, Beograd 1958, str. 7.

⁷ O obveščevalni službi Dubrovniške Republike glej V. Čaladarević, o.c.; J. Žontar, Obveščevalna služba avstrijskih Habsburžanov v boju proti Turkom v 16. stoletju, Ljubljana 1973, Dela SAZU, 18; K. Kovač, Die diplomatische Geheimschrift der Republik Ragusa, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Bd. XXXIV., Innsbruck 1913; B. Krizman, o.c., str. 109–123.

vsakokratnimi političnimi interesi in političnim interesom adekvatno diplomatsko metodo. Dubrovčani so svoj edini zaklad – informacije, posredovali samo takrat, kadar je bilo to potrebno in samo tistemu, od katerega so utegnili imeti koristi.

Tudi na tem področju se potrjuje dubrovniška pravna formula *tam de iure, quam de consuetudine*, formula vsakokratnosti,⁸ ki stoji nasproti sicer obsežnemu in pedantnemu pravnemu korpusu. Dubrovniška obveščevalna služba s svojimi 'Avvisi delle cose Turchesche' ni dosegla benečanskih, ki so bili boljši, popolnejši in izčrpnjši, bili pa so tisti, ki so evropskim velesilam, usodnim za obstoj Dubrovnika, morali biti vedno na razpolago.

Na drugi strani pa je Turčija zaradi že omenjenih ekonomskih koristi, ki jih je od Dubrovnika imela, in pred očitno zlorabo privilegirane položaja Republike in jasnim škodovanjem političnim interesom Visoke porte, mižala. In mižala je na obe očesi.

Samo če **dubrovniške diplomate vidimo v diplomatskih manevrih med gospodarskimi interesi Visoke porte in političnimi interesi zahodnoevropskih prestolnic**, vidimo lahko dvojnost njihove naloge, njihovo razpetost med dva gospodarja, njihovo polovičarstvo. **Polovičarstvo pa se ne obnese.**

V petnajstem, šestnajstem in sedemnajstem stoletju je bil Dubrovnik, v vlogi kot smo jo orisali zgoraj, Evropi potreben, v osemnajstem stoletju ni bil moteč, v devetnajstem stoletju pa je postal odvečen. To pa zato, ker je **izgubil svojo politično poanto in diplomatsko ažurnost**. Nekoč strah vzbujajoči Turek je postal 'bolnik ob Bosporju.' Postal je malo pomemben politični subjekt, subjekt, ki krščanske Evrope, ni mogel več ogrožati.

Na pogorišču konsolidacije velikih sil 1699 se je dubrovniška diplomacija znašla pred staro nalogo – z argumentacijo analognosti interesov zagotoviti Republiki preživetje, a v povsem novih političnih razmerah in ob nujnosti modernih diplomatskih metod, v Evropi sicer starih in uveljavljenih, vendar v Dubrovniku nikoli prav zapopadenih.

Začetek moderne diplomacije se postavlja v 2. polovico 15. stoletja, ko države zahodne Evrope opustijo navezovanje stikov preko priložnostnih diplomatskih misij in začno vzpostavljati stalna diplomatska predstavništva.⁹ Le-ta pa niso bila posledica enkratnega pojava, pač pa rezultat dolgotrajnega procesa, povezanega s 'konsolidacijo modernih nacionalnih držav,' potekajočo v 16. in 17. stoletju. Bil pa je to proces, katerega najbolj transparentna karakteristika je bila, zaradi porajajočih se sprememb in razlik, konfliktnost. In ker je konfliktnost pomenila nestabilnost, le-ta pa oviro pri državni prosperiteti, so se ji države poskušale izogniti.

Svet pa se je profaniziral in ker, kot pravi I. Simoniti, 'religija preneha imeti viden pomen v politiki' ter se je 'politika prenehala vezati z moralo',¹⁰ je bilo potrebno notranjemu ustroju države, zlasti pa njenemu komuniciranju navzven, poiskati novo podlago. To so našli v pravnih normah.

Čeprav so le-te sicer še vedno znova presegali 'državni interesi', machiavelizem ter 'politično sanjarjenje' pruskega kralja Friderika II., so vendar ob tej trdi in brezkompromisni konfrontaciji za dosego ali obrambo lastnih interesov ter zaradi nje, ki je vedno imela porazenca in ki ni bila poceni, vladarji uvideli pomembnost mirnega, diplomatskega reševanja konfliktov. Država je tako dober del svoje kadrovske in finančne energije prelila v 'politiko dialoga' in oblikovanje stalnega 'partnerstva za mir' *avant la lettre*. In temu novemu trendu so služila permanentna diplomatska predstavništva – diplomatske misije. Nov trend pa je zahteval nova pravila igre – diplomatsko pravo. **Diplomatsko pravo je tako postalo embrio in ratio mednarodnega prava – embrio**, ker diplomatsko pravo z delom 'De iure belli ac pacis' Huga Grotiusa pomeni začetek mednarodnega prava; ter *ratio* – ker diplomacija mednarodnih odnosov sicer ne kroji, jih pa usmerja.

Palmo prvenstva novega diplomatskega trenda – stalnih diplomatskih predstavništev, nosijo severnoitalijanske republike (Benetke, Toskana, Genova), republike, ki so bile s svojo notranjo ureditvijo vzor Dubrovniku, ta pa jim v razvoju njihovih diplomatskih organov ni sledil.

⁸ B. Stulli, Pregled državnopravne historije Dubrovačke Republike, Časopis Dubrovnik, II., 1956, br. 2/3, str. 1–12; I. Andrassy, Priznanje novih država i vlada u praksi Dubrovačke Republike, Rad JAZU, br. 359, Zagreb 1971, str. 73–131. Med razpravami B. Nedeljkovića glej npr. Karakteristike i opaske o dubrovačkom pravu, Istorijski časopis, XVIII, 1971.

⁹ V. P. Potemkin, S. D. Skazkin, Zgodovina diplomacije, I, Ljubljana 1947; C. Petrie, Earlier diplomatic history 1492/1713, London 1949; B. Krizman, Postanak moderne diplomacije, Zagreb 1957.

¹⁰ I. Simoniti, Diplomatsko pravo, Teorija in praksa, XXXI, št. 5/6, Ljubljana 1994, str. 536.

Dubrovniška diplomacija namreč ni poznala formalno določene in pravno utemeljene stalne diplomatske misije, kajti njen diplomatski sistem je bil, kakor trdi Mitić,¹¹ vse do 2. polovice 17. stoletja v neločljivi zvezi s konzularno dejavnostjo. Dubrovniški konzul je bil hkrati diplomatski agent, ki je v državi svojega delovanja zastopal tako interese tam živečih Dubrovčanov, kakor tudi interese dubrovniške države. Pri vseh ostalih tipično diplomatskih manevrih pa se je Dubrovnik vse do svojega propada posluževal diplomatske misije *ad hoc*.

Ko je senat v 17. stoletju akreditiral svoje permanentne diplomatske agente na dvorih v Rimu (1685), Neaplju (1690), Parizu, Benetkah (1695) ter na Dunaju (1687), so bili to individualen diplomatski organ. Zato **ne moremo govoriti o stalnih diplomatskih misijah, temveč o stalnih diplomatskih predstavnikih dubrovniške Republike.**

Dubrovniška pravna kontradiktornost, hkrati diplomatska izjemnost in funkcionalna odlika pa je, da je **edina diplomatska misija, ki je vsaj v letih 1462 pa do 1703 dosegla nivo permanentnosti, bila misija 'poklisarjev harača.'**

To je bil *de iure* sicer klasičen in vzorčen primer diplomatske misije *ad hoc* in *ad interim*, vendar je kot organ mednarodnih subjektov *de facto* zelo stalna misija – misija s personalom, ki je po številčni in kakovostni ravni dosegal raven evropskih misij, čeprav res z menjajočimi se diplomatskimi agenti. Poklisarji harača so namreč ostali v Carigradu vse dotlej, dokler nista prišla nova poklisarja in prevzela misije. Njihovo poslanstvo je bilo sicer priložnostno – predati letni tribut, toda njihove naloge potrđitev fermanov in vzdrževanje ugodnih stikov z Visoko porto – vedno enake in vedno aktualne.

Če je z dejansko stalnostjo sicer formalno priložnostne diplomatske misije pri Visoki porti Dubrovnik sistemsko pariral razvoju diplomatskih organov držav zahodne Evrope, pa zaostaja za njimi, ko gre za diplomate, akreditirane v Evropi. Zaostanek za Evropo oz. različnost od Evrope je torej tako časovna kot tudi institucionalna ali metodološka.

Vendar pa prve razlike, t.j. razlike v času, ki jo npr. Krizman in Mitić tako poudarjata in izpostavljata, ne gre dramtizirati. Po njenem mnenju je namreč prvi rezidirajoči diplomatski predstavnik Dubrovnika leta 1685 v Rimu akreditirani Francesco Pierizzi. Tesne zveze Dubrovnika z Vatikanom, zveze, ki so jih zahtevali politični, ne pa gospodarski momenti, so že pred letom 1658, vsaj od leta 1538 potekale preko imen Pavao Gradić, Franjo Gundulić, Peter Beneša, Nikola Rossi ter Stjepan Gradić – duhovnikov, uradnikov Rimske kurije in zastopnikov interesov Dubrovnika. Vprašanje je, kakšen je njihov pravni diplomatski status, znana pa so njihova diplomatska naprežanja, ki presegajo diletantski, ne pa tudi neuradni nivo. Ta je presežen leta 1621 z akreditiranjem Petra Beneše.

Začetek organa dubrovniških stalnih diplomatskih predstavnikov torej ni moč postaviti šele v 2. polovico 17. stoletja, temveč v 16. stoletje, res pa je, da se ta organ vse do konca Republike po svoji pravni moči ni okreplil. Tako v pravnih virih ne zasledimo posebnih določil Senata ali Velikega sveta, ki bi precizirala položaj, vlogo in naloge stalnih diplomatskih predstavnikov Republike v Evropi. Veljali so torej isti zakoni in odločbe, ki so veljali za izredne diplomatske misije. Ti zakoni so sicer lahko adekvaten nadomestek za volitve in imenovanje poslanikov, sestavljanje instrukcij in šifer, manj za korespondenco, ne morejo pa biti nadomestek v tistih sferah, ko gre za **graditev diplomatskega sistema, ki je evropskemu kompatibilen in tako učinkovit le, če je maksimalno ažuren.** Takšnega diplomatskega sistema pa dubrovniško plemstvo ni zmoglo.

Bilo je namreč plemstvo, kot pravi Živojinović,¹² ki ga je celo 18. stoletje preveval duh konzervativizma, ki je zapadlo apatičnosti in sumničavosti; plemstvo, ki je upalo, da francosko prosvetljenstvo, ameriški secesionizem iz leta 1776 ter francoska revolucija njihove 'patrie' ne bodo dosegli; plemstvo, ki je v kali zatrlo sleherno liberalno ali samo 'drugačno' misel, ki je v imenu *sicurezza publica* z najhujšimi kaznimi grozila tistim, ki bi se ukvarjali z *affari politici*; plemstvo, kateremu se lastni diplomati v Evropi niso upali pisati o evropskih teoretičnih političnih in siceršnjih ideoloških gibanjih. Bilo je plemstvo, ki je vedelo, pa ni želelo verjeti, da so (kot je v delu 'Dubrovačka književnost' iz leta 1900 zapisal Stojanović) 'ideje kakor mikrobi, ki se počasi zajedo povsod, nazadnje tudi v topove in bajonete.'

To plemstvo, nosilec diplomacije, sicer pokončno sedeče na lovorikah slavne preteklosti, vendar pa preplašeno zazrto v negotovo prihodnost, je 19. stoletje pričakalo popolnoma

¹¹ I. Mitić, Dubrovačka država u međunarodnoj zajednici 1358/1815, Matica Hrvatske, 1988.

¹² D. Živojinović, Američka revolucija i Dubrovačka republika 1763–1790, Beograd 1976, str. 175.

nepripravljeno. Ko so po Evropi padale države in bi bila Dubrovniku potrebna vojska diplomatov, ki bi, tako kot nekoč, evropske državnike prepričevali o analognosti interesov, je bil dubrovniški *corps diplomatique* sestavljen iz starčkov, brez lastnega izobraževalnega sistema, brez ustreznih kadrovskih in idejnih potencialov ter z minimalnimi finančnimi sredstvi.¹³

Vse kaj drugega pa so zahtevale takratne evropske politične prilike, ki se jih je dalo slutiti že ob Karlovškem miru, ki je sicer lahko omogočil *cygni cantus* dubrovniškega gospodarstva, hkrati pa je pomenil zaton dubrovniške diplomacije. Zato **dubrovniška diplomacija ni izginila potem, ko je propadla dubrovniška država, temveč je dubrovniška država propadla potem, ko je odpovedala njena diplomacija.**

Propad dubrovniške diplomacije pomeni torej propad Dubrovnika, propad tako drugačne balkanske in tako edinstvene evropske politične entitete, pomeni propad nečesa, kar sicer niso sanje, vendar pa tudi mit ne.

¹³ Memoire sur Raguse, v: J. Radonić, o.c., V. str. 555–563.

PONATISI ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

V seriji ponatisov starejših števil *Zgodovinskega časopisa (ZČ)* sta izšla že 32. in 33. ponatisnjeni zvezek in sicer št. 3–4 letnika 29/1975 in št. 3 letnika 31/1977.

ZČ 3–4 letnika 29/1975 med drugim predstavlja razpravo Toneta Ferenca o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940. Tone Zorn je raziskal narodno podobo dela kočevskega območja po italijanskem popisu iz 1941. O problemu slovenske univerze v Trstu piše Jože Pirjevec, Janko Pleterski pa objavlja referat z zborovanja slovenskih zgodovinarjev 1974 o jugoslovanski misli pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade. Zadnja razprava je prispevek Antona Svetine o zgodovini Šmihela pri Pliberku. Cena ponatisnjene zvezka je **960 SIT**.

ZČ 3 letnika 31/1977 med drugim objavlja razpravo Mirka Stiplovska o raziskovanju delavskega gibanja in partije med vojnami na Slovenskem, Ferda Gestrina o verskem življenju in institucijah Slovanov v Markah v času od 15. do 17. stoletja, Darje Mihelič o pogledih zgodovinarjev od konca 15. do 18. stoletja na Karantanijo, Vlada Valenčiča o slovenskem jeziku v uradih in uradni publicistiki od srede 18. do srede 19. stoletja in Toneta Zorna o delovanju Družbe sv. Cirila in Metoda v času pred prvo svetovno vojno na Koroškem. Cena zvezka je **1040 SIT**.

Vse starejše številke ZČ lahko dobite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije v Ljubljani, Aškerčeva 2, tel. 061/1697-210. Cenik dostopnih zvezkov in zaloge je objavljen v vsaki številki ZČ. Člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev imajo **25 odstotkov**, študenti pa **50 odstotkov popusta** na prodajne cene.